

УДК 141.144 [(092)(44 + (477)]

В 31

Роксолана ВЕРБОВА

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ МИКОЛИ БЕРДЯЄВА

Проаналізовано філософські засади персоналістської доктрини Миколи Бердяєва. Розкрито підходи філософа до проблеми людини. Закцентовано увагу на феномені творення світорозуміння поміж людиною і Богом. Віддаючи належне персоналістським та екзистенційним аспектам антропологізму, М. Бердяєв проголошує власний шлях пошуків нового духу, пізнання, свободолюбства та особистісного начала соціуму.

Ключові слова: *персоналізм, особистість, людина, свобода.*

Проблема людини, особистості, її формування та розвитку завжди була на одному з провідних місць в історії філософії. У різні епохи філософи, психологи намагалися відповісти на питання, що таке людина, в чому полягає її природа та сутність. Відповіді були різними й неоднозначними. Вони залежали від епохи, цивілізаційної та соціокультурної належності авторів, стилів та способів їх мислення. Аналіз сучасної світової та української філософської думки свідчить, що найпоширенішим щодо розв'язання проблеми людини є вчення філософів одного з провідних напрямів – персоналізму. Найвідомішими його представниками є М.Бердяєв, М.Боун, Р.Флюелінг, Е.Муньє та інші. Їх поєднує розуміння особи та й людини як первинної онтологічної реальності й вищої духовної цінності, буття якої зумовлене верховною особою – Богом. Добре обізнаними з цим питанням були українські мислителі О. Кульчицький, І. Раковський, І. Мірчук, М. Шлемкевич, Д. Чижевський;

класики української етнопсихології: В. Янів, Я. Ярема, В. Липинський, Б. Цимбалістий, Є. Онацький, В. Табачковський та інші, чий доробок до загальної скарбниці української філософської думки допоможе нам краще усвідомити, пізнати самих себе. Проблему людини у філософії М. Бердяєва розглядали І.Сумченко у своїй статті “Микола Бердяєв: Філософ та особистість”, де досліджується філософія М. Бердяєва та його персоналістське розуміння особи [6], В. Табачковський – “Філософія свободи та герменевтично-персоналістське бачення історії” – розкриває дефініції людини та її співвідношення з проблемою свободи [7] та інші.

Метою цієї статті є осмислення філософських поглядів персоналістської доктрини Миколи Бердяєва стосовно проблеми людини, окреслення поняття моральної філософії, її предмету та значення для критико-персоналістичної метафізики. Поставлена мета передбачає розв’язання таких дослідницьких завдань, як з’ясування дефініції персоналізму у філософа київського кола М. Бердяєва; встановлення визначення поняття “людина” у філософських поглядах персоналіста.

У творчості Г.Сковороди, письменників-полемістів XVI – XVII ст. центром їх теологічно-філософських пошуків завжди була проблема людини, її мікрокосму з його безмежжям світу переживань та відтворень. Тому наприкінці XIX – на початку XX ст., незважаючи на активне поширення позитивістських концепцій у філософії та духовній культурі України, все ж помітне місце займає екзистенційне світовідчужання, яке відтворюється не лише у працях філософських, а й значно ширше у творах літературних. Саме це світобачення подано у творчості М. Коцюбинського, Лесі Українки, О.Кобилянської, в їхніх неоромантичних пошуках, пізніше – у В.Винниченка, низки поетів та письменників, що були знищені у 20 – 30 роках XX ст. І що ще характеризувало філософський клімат українського, в тому числі і київського духовного життя, – це його активна спрямованість на європейські процеси. Так, починаючи з лекцій Й. Шада в Харківському університеті (1804 – 1816 рр.) та творчості М.Гоголя на теренах культурного життя України стверджується широка панорама антропологічної тематики –

від концепцій німецької класичної філософії і до визначення національного образу духовності. І хоч як би жорстоко та непримиренно переслідувалися найменші прояви національної самосвідомості, починаючи з 70-х років XIX ст., все ж україноментальна духовна атмосфера активно стверджувалася в колах київської інтелігенції. Кращим свідченням цього є той факт, що старший брат Миколи Бердяєва Сергій Бердяєв (1860 – 1914 рр.) був відомим українським поетом та журналістом (літературний псевдонім Обухівець), який писав свої твори 4-ма мовами. Його вірш, присвячений Україні, було включено укладачем І. Франком до “Антології української поезії від смерті Шевченка” [6, 410].

Микола Олександрович Бердяєв (1874 – 1948 рр.) – відомий філософ київського кола екзистенційно-персоналістського спрямування. На думку деяких дослідників, питання про те, до якого філософського напрямку належить вчення М. Бердяєва – одне із найбільш дискусійних у літературі, адже беззастережно його не можна віднести ні до екзистенціалізму, ні до персоналізму [5, 32 – 33]. На відміну від екзистенціалізму, який уживав для характеристики людини та її внутрішнього світу поняття екзистенції, М. Бердяєв використовував поняття особистості, а термін “екзистенція” – лише у пізніх своїх роботах як синонім особистості. І річ не лише в термінах, а у протилежному їх тлумаченні. У персоналізмі М. Бердяєв виступав проти аналогій, які можна простежити між монадологією Г. Ляйбніца та основними принципами персоналізму, проти ієрархічності цього напрямку.

Найбільше вплинули на філософію М. Бердяєва І. Кант, Я. Беме, І. Соловйов, М. Шеллінг, Ф. Ніцше. Під впливом І. Канта М. Бердяєв у ранніх роботах намагався побудувати апіорну систему моралі та вчення про трансцендентальність загальних норм пізнання. У пізніх роботах персоналіст оцінює І. Канта як філософа, що стверджує вільну активність суб’єкта, цінує дуалістичність його філософії.

З філософією Ф. Ніцше М. Бердяєва зближує критика історичного християнства, критика пересічно-споживацької моралі, вчення про людину як про динамічну істоту, розуміння завдань та смислу філософії: “Ніцшеанська

переоцінка цінностей, відразу до раціоналізму та моралізму дуже увійшла у мою духовну боротьбу та стала ніби підземно діючою силою” [4, 168 – 169].

У філософії Я. Беме філософ кївського кола найбільше цінував учення про безосновне, але якщо перший розглядав безосновне у межах Бога, як його темний початок і, отже, вносячи ідею розвитку у Бога, то М. Бердяєв виносить безосновне за межі Бога, що дає змогу мислителеві розглядати у своїй філософії виникнення свободи та вчення про андрогіна (двоїстість людської природи, сутність кохання).

У вченні В. Соловйова філософа найбільше приваблювала ідея боголюдства. За цією ідеєю, людство повинно вільно обрати Бога та з'єднатися з Ним. Звідси, на думку М. Бердяєва, випливає нове у деяких аспектах розуміння християнства. “Для нього (В.С.Соловйова) свобода та активність людини є невід'ємною частиною християнства. Християнство для нього є релігією Боголюдства, він передбачав не тільки віру в Бога, а й віру в людину” [4, 180].

Високо оцінює філософ творчість європейських містиків: “Німецька містика мала для мене особливе значення. Після Пророків, книги Іова, Екклезіаста, Євангелій моїм улюбленим духовним автором був німецький містик А. Сілезіус... У мене виникав опір до деяких аспектів православ'я, до стану Православної церкви, до обскурантизму ієрархії, до синодального рабства” [1, 176].

Отже, можна погодитися з тим, що висловлені М. Бердяєвим ідеї, високо оцінені представниками філософії людини західної світової філософської думки, певною мірою поєднали кївські ідеї антропологічного порядку, вироблені та сформульовані упродовж сторіч мислителями України, із західноєвропейськими концепціями тих філософів та теологів, які тяжіли до антропологічної проблематики.

Однак, говорячи про впливи, які відчув філософ та які помітні в його творчості, можна погодитися із зауваженням, що навіть “приймаючи чужі ідеї, М. Бердяєв розвивав та висловлював їх настільки глибоко по-своєму, що вони відразу набували особливого, “бердяєвського відтінку”.

Основною проблемою філософії, на думку М. Бердяєва, є людина, тому будь-яка філософія тією чи іншою мірою антропоцентрична. Головний недолік християнської антропології – відсутність вчення про творче призначення людини, адже “поставити проблему людини – це означає поставити проблему свободи, творчості, особистості, духа та історії” [2, 510].

Філософ вважає, що Бог створив світ та людину, вклавши в неї свій образ та подобу. Однак джерело свободи людини – поза Богом, тому Бог не відповідає за вибір людиною добра або зла. Людина сама несе відповідальність за наслідки своїх вчинків, за зловживання свободою. Бог діє через людину у світі, надсилаючи їй свою благодать, одухотворяючи її. “Без Бога, – підкреслює М. Бердяєв, – життя людини у світі безнадійне” (приклад – крах ідеології гуманізму епохи Відродження) [6, 416].

М. Бердяєв виробив власне, відмінне від усіх інших мислителів, розуміння питання свободи. “Свободу розуміли як свободу вибору, як можливість повернути праворуч чи ліворуч. Вибір між добром і злом передбачає, що людина поставлена перед нормою, яка розрізняє добро та зло... Для мене свобода завжди означала щось зовсім інше. Свобода є моя незалежність і визначення моєї особистості із середини, і моя творча сила, не вибір між поставленим переді мною добром та злом, а моє творення добра та зла... Зі свободою пов’язана тема про людину та творчість. Я вірив усе життя, що божественне життя, життя в Богові є свобода, воля, свободний політ, безвладдя, анархія. Гранична тема тут не морально-психологічна, а метафізична тема про Бога та свободу, про свободу та зло, про свободу та творчу новизну” [1, 32].

Ототожнення свободи та Бога, онтологізація антропологізму, на наш погляд, формується у М. Бердяєва під впливом двох факторів – ідей київської філософської школи, в середовищі якої відбулося формування його як мислителя, та глибокого проникнення і сприйняття концепцій тогочасної європейської філософської думки. Теологізована філософія київських мислителів здавна була пронизана антропологізмом ірраціонального типу, що свого часу було визначено П.Юркевичем як “філософія серця”. Саме в її межах

центральним стає апофатичне богослов'я, орієнтоване на особистісне начало, на персоналістські виміри буття [1, 32 – 33].

Можна виділити три види свободи. Перша – первісна ірраціональна свобода; друга – раціональна свобода, акт вибору; третя – це просвітлення перших двох свобод, вільне обирання добра (“...перетворення і освітлення цієї темної свободи... через творчу Божу ідею про людину і космос, через світло Логоса, через дію Божої благодаті”) [6, 416]. Однак філософ виступає проти всіх форм рабства, в тому числі рабства і від Бога. Одрокнення – це швидше шлях, вільно обраний людиною, ніж авторитет, нав'язаний іззовні. Тому Бог у М. Бердяєва є не вищою силою, вищим правителем, а вищою цінністю, особою. Бог чекає від людини продовження справи творення, тому “у таємниці творчості відкривається безкінечна природа самої людини і здійснюється її вище призначення” [3, 340].

Існують два шляхи до Бога – шлях святості та шлях геніальності. Геніальність – це дар, сукупність геніальної природи, специфічного таланту та можливості реалізації дару. А святість – це подолання своєї нижчої природи, без неї неможлива творчість, “святість є вищою духовною силою, перемогою над світом” [1, 110]. Однак М. Бердяєв проти переоцінки аскетизму та смиренності як єдиного шляху.

На відміну від інших філософських концепцій, які вбачають витoki творчості людини в наслідуванні природи або прихованих можливостей, ідей, М. Бердяєв наголошує на можливості створення нового, чого раніше не існувало в потенції, адже творчий акт – це прорив із вічного, це миттєвий момент прориву в інший світ.

Однак якщо під час внутрішнього творчого акту людина безпосередньо спілкується з Богом, то під час зовнішнього акту творчість об'єктивується у продукти своєї діяльності – культуру. Людський, земний світ робить неможливим творчість нового життя, дає змогу творити лише культурні цінності, що є, на думку М. Бердяєва, одвічною невдачею культури – есхатологізмом.

Культура має свій логічний розвиток в історії, свої періоди народження та розвитку. “Сучасна епоха, – підкреслює мислитель, – це перехід від гуманістичної епохи з її дещо

спрощеним тлумаченням людини до антигуманістичної епохи, техногенної цивілізації, де образ людини взагалі зникає” [6, 417].

Але на зміну сучасній цивілізації повинна прийти, як сподівається М. Бердяєв, нова епоха Духу, релігійно-теургічна епоха. Ця ідея – вчення про призначення та виправдання людини через творчість (антроподицея) – на наш погляд, найбільш оригінальна у філософії М. Бердяєва.

Тут М. Бердяєв протиставляє раціоналістичність богословських систем тому ірраціоналістичному розумінню людського буття, яке він укладає в “подвійну”, внутрішньосуперечливу природу людини. “Бог діє в порядку свободи, а не в порядку об’єктивованої дійсності. Він діє духовно, а не магічно. Бог є Дух. Промисел Божий можна розуміти лише духовно, а не натуралістично. Бог присутній не в імені Божому, не в магічній дії, не в силі цього світу, а у всякій правді, в істині, красі, любові, свободі, творчому акті” [1, 164].

Усе те, що не підкорене раціонально-упорядкованому змертвінню, і складає зазначені категорії, які незаперечно тяжіють до ірраціоналізму, висуваються в морально-етичну проблематику та категоріальність поняттєвого апарату. Та це й зрозуміло, бо для М. Бердяєва категорія Бога несумісна з таким началом, як влада, остання – це соціологічна, соціальна категорія. А Бог у розумінні персоналіста київського кола – це категорія трансцендентно-антропологічна. І знову треба звернутися до самого М. Бердяєва: “На Бога та божественне життя не можна перенести відносини владарювання. У дійсному духовному досвіді нема відносин між паном та рабом. Тут правда цілковито у теології апофатичній. Катафатична теологія перебуває під владою соціальних навіювань. Очищення та звільнення християнської свідомості від соціоморфізму мені уявляється важливим завданням християнської філософії” [3, 310].

Таке очищення вчений пропонує шляхом звернення до вічних цінностей екзистенційно-персоналістського плану, втілених у християнській антропології. Для цього необхідно відмовитися від загальномістичного змісту християнства, попри конфесійну належність (до представників містицизму філософ відносить Плотіна, і Екхарта, і монофізичні ухили християнської

чернецької містики). Моністичність такого містицизму, згідно з твердженням М. Бердяєва, помітно не збігається з його персоналістичним спрямуванням. Він стверджує, що проблема індивідуальної долі та індивідуального буття для нього завжди на першому плані. Тому розчинення індивідуальності, неповторної особистості “у безособистісній божественності, в абстрактній божественній єдності протилежне християнській ідеї про людину та про боголюдину. Це завжди означає перемогу космоцентризму над антропоцентризмом” [1, 168]. Останнє ж, як відомо, є фактично запереченням антропоцентризму загалом, не кажучи вже про екзистенційно-персоналістську інтерпретацію. Багаторазово порушуючи це питання на сторінках своїх праць, М. Бердяєв віддає належне західноєвропейській його розробці. На відміну від оцінок творчості Ф. Ніцше людьми, які були знайомі з його ідеями від інтерпретаторів та коментаторів, М. Бердяєв, спираючись на оригінальні праці філософа, відзначає появу саме в цих працях ідей персоналістського, точніше, передперсоналістського порядку [5, 32 – 33]. Гранична тема тут не морально-психологічна, а метафізична тема про Бога та свободу, про свободу та зло, про свободу та творчу новизну.

У цій широкій панорамі М. Бердяєв охоплює ряд аспектів свободи. Нас у світлі поставлених завдань цікавить теологічний аспект. Як ми вже зазначили, є певна специфічність позиції персоналіста, виражена в універсалізмі як філософського, так і релігійного порядку. Універсалізм цей нерозривно сконцентрований навколо концепції антропологізму, тобто тієї концепції, яка є спільною для філософії та релігії. Цей антропологізм особливий, він сповнений саме свободою: “Я вірю в існування великої істини про свободу. До істини, що мені відкрилася, належить свобода. Свобода моєї совісті є абсолютний догмат, я тут не допускаю суперечок, ніяких угод, лише тут можлива відчайдушна боротьба” [1, 57].

Таке тлумачення виводить ідею універсалізму на екзистенційно-персоналістське розуміння: “Я вільно пізнаю ту істину, яка мене звільняє. Ніякий авторитет у світі не може мені нав’язати цю істину. Мене не можна насильно звільняти. Ніякої нав’язаної мені ортодоксії, що претендує на істину повз мої вільні пошуки та дослідження, я ніколи не визнавав і не визнаю.

Я оголошував повстання проти всякої ортодоксії – чи то марксистської, чи то православної, коли вона мала зухвалість обмежувати чи знищувати мою свободу... Свобода моєї совісті є абсолютний догмат” [1, 57].

Протест проти будь-якої ортодоксії, що спирається на екзистенційне світобачення, зрештою, помітно проявляється і в тому розумінні теологічних істин, яке обґрунтовує М.Бердяєв. Так, передовсім звертає до себе увагу той факт, що філософ не сприймає і не приймає канонічного православ'я. Як зазначає вчений, його світобачення сформувалося під впливом батька – вольтер'янця-просвітника та матері – напівфранцуженки, за вихованням своїм ближчої до французької культури та релігії (тобто католицизму), ніж до російської: “...та я й не любив монахів. Кожного разу, коли я бував у Печерську, я відчував меланхолію та нудьгу. З Печерським для мене було пов'язано щось могильне. Я також не любив церковнослов'янської мови. Естетично я навіть надавав перевагу церковній латині, і мені більше подобалася католицька служба... мене завжди відштовхувала всяка родова релігійність” [1, 158 – 159].

І все ж у всіх своїх працях М. Бердяєв багаторазово наголошує на своїй релігійності. Для нього це нерозривно пов'язано зі спіритуалізмом, а останній – з антропоцентризмом: “Антропоцентризм я завжди протиставляв космоцентризму” [1, 160].

На думку В. Табачковського, протиставлення особистісного начала соціуму й історії є неоднозначним. Заперечувана на рівні загальносвітоглядних декларацій та попередніх доведень, особистісна своєрідність соціальних та історичних реалій визнавалася М. Бердяєвим *de facto* при кожній спробі зіставлення таких реалій – отже, справді треба, як радить Л.Февр, порівнювати і порівнювати, аби не декларувати “безособовості” [7, 51].

Отже, М. Бердяєв у своїй філософії намагався не тільки створити конкретний образ людини – він готовий зіставити його з іншими образами людини, народженими в іншій традиції, і, отже, побудувати систематику антропологічних учень. Людина в розумінні М. Бердяєва є творчою істотою лише тоді, якщо вона є істотою вільною, такою, що володіє

творчою свободою. Людина – це Боже творіння, вона походить від Бога, і від Божої ідеї та свободи.

Перспектива подальшого дослідження зумовлена потребами докладного вивчення творчої спадщини М. Бердяєва, корені якої – в київському колі філософів.

Література

1. Бердяев Н. А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
2. Бердяев Н. А. Pro et Contra. – СПб: АСТ., 1994. – 620 с.
3. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. – М.: Изд-во “Правда”, 1989. – 607 с.
4. Бердяев Н. А. Царство Духа и Царство Кесаря. – М.: Наука, 1995. – 300 с.
5. Бичко І. В. Київська школа екзистенційної філософії // *Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва): Український часопис російської філософії. Вісник товариства російської філософії при українському фонді. Вип. 1.* – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – С. 29 – 41.
6. Сумченко І. Микола Бердяєв: Філософ та особистість // *Людський інтелект: Філософсько-методологічні дослідження / Філософські пошуки, випуск I (V – VI).* – Львів: Cogito-Центр Європи, 1998. – С. 410 – 418.
7. Табачковський В. Філософія свободи та герменевтично-персоналістське бачення історії // *Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М.О.Бердяєва): Український часопис російської філософії. Вісник товариства російської філософії при українському фонді. Вип. 1.* – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – С. 41 – 52.

Вербова Роксолана. Проблема человека в философии Николая Бердяева. Проанализированы философские принципы персоналистской доктрины Николая Бердяева. Раскрыты подходы философа к проблеме человека. Акцентировано внимание на феномене созидания миропонимания между человеком и Богом. Отдавая должное персоналистским и экзистенциальным аспектам антропологизма, Н.Бердяев провозглашает личный путь поисков нового духа, познания, свободолюбия и личностного начала социума.

Ключевые слова: персонализм, личность, человек, свобода.

Verbova Roxsolana. The problem of human being in Mykola Berdyayev's philosophy. Philosophical principles of Mykola Berdyayev's doctrine of the personality are analyzed in the article. Philosopher's approaches to the problem of human being are revealed. The attention is paid at the phenomenon of creating world understanding between the human being and the God.

Key words: personalism, personality, human being, freedom.